

19. Уваров М.С. Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними // СХЗ. – 1889. – №3.
20. Кудрявцев П. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году. Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии. – Херсон, 1896.
21. Циркуляр Елисаветградской санитарно-исполнительной комиссии землевладельцам Елисаветградского уезда // СХЗ. – 1893. – №7.
22. Хижняков В.В. Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении. Доклад губернскому совещанию (XIV съезду) врачей Херсонской губернии. – Херсон, 1899.
23. Совещание санитарных врачей при Херсонской губернской земской управе (15-19 января, 12-14 апреля 1896 г.) // СХЗ. – 1897. – №3.
24. Программа для разработки материала о пришлых рабочих по регистрации на лечебно-продовольственных пунктах в 1895-1896 гг. (составленная санитарными врачами И.Н. Козубовым, П.Ф. Кудрявцевым и Н.И. Тезяковым) // СХЗ. – 1897. – №3.
25. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (по материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893-1895 гг.). – Херсон, 1896.
26. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на Юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – Вып.1. Врачебно-продовольственные пункты для пришлых рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и других губерниях. – СПб., 1902.
27. Хижняков В.В. Пришлые сельскохозяйственные рабочие в Херсонской губернии. По данным, собранным на лечебно-продовольственных пунктах Херсонского губернского земства. Доклад XIV съезду врачей Херсонской губернии. – Херсон, 1899. – Вып.1.
28. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении. – Херсон, 1891.
29. Тезяков Н.И. Сифилис в Херсонской губернии (по карточной регистрации с 1890 по 1894 год). – Херсон, 1897.
30. Общий обзор деятельности санитарного персонала // СХЗ. – 1890. – №9.
31. Тезяков Н.И. Материалы о травматических повреждениях, происходящих у рабочих от работ с сельскохозяйственными машинами и орудиями // СХЗ. – 1898. – №4.

Геринбург О. В. Изучение земскими врачами Херсонской губернии медико-санитарного состояния сельскохозяйственных работников

В статье рассматриваются результаты изучения земскими врачами Херсонской губернии медико-санитарного состояния сельскохозяйственных рабочих – их заболеваемости и социально-бытовых условий. Исследования херсонских врачей способствовали разработке земством специальных мер для повышения уровня здоровья и безопасности труда аграриев.

Ключевые слова: Херсонская губерния, земство, демографические исследования, санитарная статистика, сельскохозяйственные рабочие, заболеваемость, социально-бытовые условия.

Gerinburg O. V. Study of the medical and sanitary state of agricultural workers by the doctors of the Kherson zemstvo

The author of the article concentrates attention on the analysis of results of study of the medical and sanitary state of agricultural workers (their morbidity and social and domestic conditions) by the doctors of the Kherson zemstvo. The researches of the kherson doctors were instrumental in development of the special measures for the increase of health level and labour safety of agricultural workers.

Key words: Kherson province, zemstvo, demographic researches, demographic statistics, sanitary statistics, agricultural workers, morbidity, social and domestic conditions.

УДК 94: [281.9:33]

І. М. Шугальова*

**ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ В МОДЕРНУ ДОБУ**

У статті проаналізовано рівень фінансової підтримки православного духовенства з боку держави, стан забезпеченості кліру земельними ділянками та різні аспекти майнової підтримки православних священиків України в модерну добу. Акцентовано увагу на силі російського імперського втручання в церковне життя України.

Ключові слова: православне духовництво, православна церква, економічні відносини, модерна доба.

Питання матеріального забезпечення православного духовенства традиційно привертало увагу науковців, що досліджували церковну історію. В історіографії тривалий час мало місце твердження про невігластво, безталанність та консерватизм православного духовенства в Російській імперії взагалі та в Україні зокрема. Діаспорні історики, які нерідко були вихідцями з духовних родин, спростовували такі твердження [2; 7; 11]. Зокрема, І Власовський зазначав, що на Правобережжі сформувалися духовні династії: Антоновичів, Левицьких, Павловських, Руданських, Тарновських, Терлецьких та інших [2, 287]. Священики з цих родин користувалися загальною пошаною віруючих як люди моральні, глибоко релігійні,

* Автор статті вносить подяку Інституту інтердисциплінарних досліджень “Artes Liberales” при Варшавському університеті, стажування при якому надало можливість зібрати матеріали для написання цієї статті.

порядні й досвідчені, такі, що знали релігійні традиції парафіян. Всупереч діючому законодавству про призначення священиків виключно єпископами, миряни цих єпархій наполягали, щоб їх парафії очолювали бажані ними пастирі.

У даній статті ми поставили за мету подати ретроспективу повсякденного матеріального життя православного духовенства XIX – початку XX ст. Об'єктом дослідження обрано православне духовенство України та Білорусі – території, що протягом XVIII ст. намагалися зберігати релігійні традиції, а в XIX ст., незважаючи на включення їх до Російської імперії, все ще зберігали тяжіння до традиційного православного укладу, незважаючи на загальноімперські уніфікаційні тенденції. Предметом нашої статті є матеріальне становище православного духовенства, для якого процес модернізації супроводжувався не лише ламкою традиційного укладу, а й трансформацією світогляду парафіян та, власне, самого кліру. Обрання хронологічних рамок дослідження зумовлено прагненням найбільш рельєфно відтінити специфіку процесу переходу від традиційного суспільства до модерної нації.

В першій половині XIX ст. в українських парафіях зберігалися засади традиційного для української церкви устрою. Справи про обрання причту до місцевого храму та призначення йому утримання вирішувалися на загальних зборах громад.

В середині XIX ст. в українських парафіях відбулась зміна поколінь кліру. Старих пастирів і дяків заступили молоді випускники духовних училищ та семінарій які, пройшовши горнило імперських навчальних закладів, зневажали традиції, намагалися дотримуватись синодальних наказів. Спостерігалось відчуження між віруючими та їх пастирями, втрачався духовний зв'язок, а служителі далеко не завжди являли собою моральний зразок [10, 212]. Імперська церква перетворювала пастирів на своєрідних чиновників, що піклувалися про власний добробут і часто залишалися байдужими до парафіян.

У липні 1842 р. урядом було видано “Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовими і грошовими допомогами”. Цей акт зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 десятини землі (в розрахунку: три частини для священика, дві – для диякона, одну – для дячка). Відповідно, священики отримували в користування 16,5 десятин землі. Церковні землі нарізалися лише один раз, за рахунок пожертвувань парафіян. Згідно імперському законодавству, церковні причти могли вступити у користування нерухомими даруваннями віруючих, тільки після узгодження з Синодом [6, 60-60 зв.]. Один з його підрозділів – господарське управління спеціально займався розглядом справ землеволодіння, передачі у спадок та корегування земельними угіддями.

В спеціальному поясненні, надісланому синодом у серпні 1844 р., зазначалося, що тридцятитрьохдесятинний наділ має складатись з тридцяти десятин польової землі і трьох десятин сіножаті. За умов, коли у громади залишались зайві землі, вона мала нарізати причету додаткові три десятини городньої землі.

Земельні наділи храмів вважались безумовною власністю держави, і духовенство мало право лише користуватися землею. Жоден священик не міг проводити будь-яких операцій з землею: ані продавати, ані закладати, ані передавати у спадок. За цілісністю і недоторканістю храмових земель суворо наглядали єпархіальні установи – благочинія та консисторії.

Землезабезпеченість єпархій була різною. Визначилась певна тенденція: чим північніше знаходилась єпархія, тим меншими були земельні ресурси її парафіяльних храмів.

В Лівобережних єпархіях землі церковних причтів не перевищували 33 десятин. В Полтавській єпархії переважна більшість парафіяльних храмів мала близько 30 десятин землі. В зазначеному регіоні розміри земельних наділів при храмах були обмеженими (це пов'язано з загальним аграрним перенаселенням регіону).

На Півдні України, територію якої колонізовано пізніше, наділи набагато перевищували норму. Православні храми Херсонської єпархії отримували наділ у 120 десятин землі. В Катеринославській єпархії, в середньому церковні земельні маєтності дорівнювали 34 десятинам, максимальні (в с. Кінські Роздори) 194 десятинам, мінімальні (в с. Новосьолки) – 0,2 десятинам.

Розповсюдженою для храмів Таврійської єпархії була власність в 60 десятин. В багатьох парафіях землі для церкви видавалось вдвічі – тричі більше норми до 100 десятин. Найменшим наділом (49,5 десятин) користувався причет Покровської церкви с. Дмитрівка Мелітопольського повіту Таврійської єпархії. Самими великими маєтностями 117,5 десятин розпоряджався клір Покровської церкви с. Борисівка Мелітопольського повіту.

За вищезгаданими “Положеннями” 1842 р., земельні наділи кліру мали безкоштовно обробляти парафіяни. До селянської реформи 1861 р., селяни (як кріпаки, так і державні), були зобов'язані працювати на ділянках духовенства після відробітку панщини чи повинностей, за рахунок власних трудоднів. По скасуванню кріпацтва, обробка церковних земель залишалась однією з головних повинностей селян. Це, відповідно, ускладнювало стосунки між кліром та мирянами.

У приватній власності духовенства землі було небагато. Зокрема, за списком земельних володінь Катеринославської єпархії за 1899 рік, з 1634 осіб білого духовенства, що проживало в єпархії у зазначений час, приватну земельну власність мали менше двадцяти духовних родин, (з них лише сім'ї священиків Олексія Четиркіна, Івана Біановського та Івана Кретініна володіли дійсно великими угіддями: 104, 202 та 593 десятини відповідно). Земельна власність решти священиків коливалась від 14 до 60 десятин. Лише у Таврійській єпархії, за спогадами сучасників, священики володіли сотнями десятин власної землі і мали великі і господарства [6, 68]. На решті території, підкреслимо ще раз, переважна більшість кліру була безземельною.

Скрутним було життя не тільки сільського, а й міського духовенства. Землі міським храмам, відповідно до Повного зібрання законів Російської імперії, відводилися за умови, що їх парафіянами були жителі сільської місцевості. Всупереч юридичним регламентаціям, міщани нерідко проявляли активність, як щодо побудови нових церков, так і до забезпечення їх наділами. Зокрема, в місті Олександрівську у II половині XIX ст. функціонувало три храми. З них, соборна Покровська церква землі взагалі не мала. Разом з тим, означений храм мав інші джерела прибутку. На 1913 р. за даними архієрейської ревізії, капітал Покровської церкви складав 4650 крб., кружковий збір – 3663 крб., церковна лавка приносила 900 крб. на рік [4, 27].

Причет Миколаївської церкви міг користуватись 887 квадратними сажнями землі, що знаходилась при храмі. За даними щорічних клірових відомостей, ці землі не приносили ніякого прибутку [5, 2 зв.]. Земельний наділ Пилипівської церкви, що дорівнював 4,5 десятинам, знаходився на місці скасованого цвинтаря, відповідно, клір не мав можливості його культивувати і о отримувати і прибутки. Проте, парафіяни останньої церкви, на добровільних засадах організували Пилипівське братство. Його члени, шляхом петицій до міської управи і до ревізійної земельної комісії, домовилися відведення їх церкви зручного наділу землі [5, 1-8].

Церковний уряд (як синодальний, так і єпархіальний) знав про злиденне економічне становище парафіяльного духовенства. З метою поліпшення ситуації, Синод у 1850 р. видав наказ про забезпечення сільського духовенства землями, квартирами та одноразовими дотаціями. Проте, пропонуючи невеликі земельні наділи парафіяльному духовенству, влада приречувала клір на злиденне існування.

Заради укріплення позицій православ'я в правобережних єпархіях протягом 1866 р. міському духовенству було підвищено державну платню. Загалом, у 1867 р. для Правобережних єпархій з казни виділено 400 тис. карбованців на потреби кліру всіх віросповідань. Православному духовенству з цих грошей призначалися 374,5 тис. крб. [9, 276]. Сільські причти Київської, Волинської та Подільської єпархій позбавлялися права користування натуральними повинностями. Замість того клір переводився на грошове утримання (з надходжень від поземельного податку з селян) [9, 276].

Пізніше, у 1873 р., урядом прийнято ще дві постанови – “Правила про розподіл прибутків, пенсій та разових допомог” та “Положення про церковнопарафіяльні попечительства”. Проте, ці документи мали багато поправок, і головний їх зміст зводився до того, щоб перекласти тягар забезпечення членів причту на плечі парафіян [6, 43-43 зв.]. Оскільки останні теж не прагнули утримувати духовенство, то задум цього проекту звівся нанівець.

Матеріальне забезпечення священницької родини, у порівнянні з селянським побутом, було досить прийнятним: убога оселя, сякий-такий крам, худоба, домашня птиця. Повсякденний спосіб життя пастирів мимоволі зближував їх з селянами. Священники, їх дружини та діти самі вели господарство, працювали у полі та на городі. Єпископ Євлогій (Георгіївський) згадував, як в дитинстві їздив з батьком-священником на косовицю. Батько наймав тридцять-сорок селян-косарів і вони за горілку та солонину з хлібом та огірками скошували сіно та згрібали його у скирти [13, 72-80].

Основною статтею доходу для парафіяльного священника був церковний земельний наділ. Священники і церковнослужителі Лівобережної України, часто самі обробляли церковні ділянки, з одного боку – з метою уникнення соціальної напруги з віруючими, з іншого – із-за власної матеріальної скрути. Взагалі, сільські причти Лівобережних єпархій, мало відрізнялись від селян. Вони спільно засівали, жали, молотили, боролися зі шкідниками та посухою тощо. Під час польових робіт пастир зближувався зі своїми віруючими. Проте це зближення носило побутовий, а не морально-духовний характер. Священик, працюючи серед мирян, ставав одним з них. Така звичаєвість приводила до нівелювання християнської шанобливості до духовних наставників. Священники Південної України, як правило, наймали робітників для обробки свого наділу або здавали землю в оренду. Так, зокрема, робив клір Успенської та Святотроїцької церков Олександрівського повіту Катеринославської єпархії [5, 13].

Незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священників українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникла через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священника Подільської губернії становив 500 (протоієрей, настоятель собору), 400 (міський священник) і 300 (сільський священник) руб. на рік; дякона – 180 руб. на рік, а церковнослужителя – від 50 до 100 руб. на рік [12, 46].

Духовенство, яке не отримувало державної платні та перебувало на утриманні пастви. В результаті складалася парадоксальна ситуація коли пастирі шукали більш вигідні парафії або вимушені були здійснювати регулярні побори, а віруючі всіма засобами намагалися уникнути оплати за треби. Якщо священник не вимагав платні, а брав скільки дають, віруючі кидали по 2-3 копійки, а іноді – зовсім нічого не платили [8]. Зокрема Євлогій Георгіївський згадував, що його батько, збираючи за треби грошима, ніколи не набирав більше двох карбованців, дві третини з яких він мав віддати псаломщику та дячку. Іноді парафіяни платили натуральними продуктами: яйцями, сметаною, зерном, хлібом. Проте і бартерні угоди давали привід для лукавства. Селяни намагалися уникнути відвідин священника, зачиняли перед ним двері, підсовували тухлі яйця, черствий хліб, а одного разу замість кури – підкинули ворону [3, 48]. Із зібраного за треби складався і раціон священників та їх родин. У скоромні дні повсякденною їжею були каша, яйця, курятина, молоко, риба, гриби. Під час посту раціон залежав від сумлінності пастиря. Більшість священників дотримували суворої церковної дисципліни, не вживаючи під час посту навіть риби. Проте були і виключення.

У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) в різних парафіях становив: протоієрея, настоятеля собору – від 800 руб. на рік, міського священника – від 600 руб. на рік,

сільського священика – від 400 руб. на рік, диякона – від 400 руб. на рік, церковнослужителів – до 300 руб. на рік. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано за станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних треб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священики найбільш багатих сільських парафій українських епархій отримували від 1200 до 2000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1000 руб. на рік, церковнослужителі – від 300 до 700 руб. на рік.

Прибутки парафіяльного храму поповнювалися за рахунок надходжень за відправу служб у панській церкві, недільних кружкових зборів, тижневих прибутків, церковних зборів [1]. Разом з тим, видатки були ані трохи не меншими. Священнослужителі переймалися ремонтними роботами у храмі та оздобленням олтарю, забезпеченням храму олією, свічками, найманням селян для проведення сезонних польових робіт [1, 1-20] тощо.

Незважаючи на власну матеріальну скруту, священики надавали істотну матеріальну допомогу своїм вірянам. Як свідчать архівні документи, пастирі намагалися надати матеріальну підтримку своїм парафіянам за рахунок церковної казни. Так, зокрема, священик Гродненської епархії, який вів господарські церковні книги, неодноразово позначав, що “Іоанн Батюх отдав, що позичав року 1898, ще винен 6 злотих” або “Федько Василько позичив з каси...” та позначав суму [1, 20,22]. В 1899 р. пастир, провівши облік прибутків та видатків ввіреної йому церкви у підсумку зазначив: “Отдав всі гроші...” [1, 26].

Таким чином твердження, поширене в радянській історіографії про високий рівень майнової забезпеченості православного парафіяльного духовенства далеко не завжди знаходить своє підтвердження в архівних та нарративних джерелах. Щодо рівня земельної забезпеченості кліру, то тут відмічаємо регіональні відмінності: в епархіях Правобережної та Лівобережної України причти користувалися лише тими земельними наділами, які відводилися храмам. На Півдні України, де рівень землезабезпечення був вищим, аніж в інших епархіях, духовенство мало в своєму розпорядженні більш солідні польові наділи.

Загалом, можна виділити наступні тенденції: імперський уряд, усвідомлюючи злиденність білого духовенства, намагався покращити матеріальне забезпечення кліру. Проте робилося це не за рахунок підвищення державної платні, а в якості перекладення питання матеріального забезпечення кліру на плечі парафіян. В окремих парафіях – це ускладнювало взаємовідносини між віруючими та духовенством, проте в інших – навпаки, складалися довірчі стосунки між духовенством та вірянами, що реалізовувалося через взаємодопомогу і взаємодовіру та ставлення віруючих до священика як до особи, яка дійсно може надати і душпастирську, і реальну допомогу. Це пояснюється збереженням в історичній пам'яті селянства шанобливого ставлення до пастиря. В українських парафіях традиційно священицьке середовище, особливо на селі, зближувало духовенство з віруючими. Селяни прагнули, щоб пастир тривалий час служив при одному храмі і вони могли ставитися до нього як до батька. Лише з другої половини XIX ст., у зв'язку з призначенням до українських парафій молодого покоління пастирів, вихованих в зрусифікованих духовних семінаріях, між паствою та кліром спостерігалось відчуження, зумовлене зверхнім ставленням священиків до віруючих або вимаганням духовенством нагороди за відправу треб.

Взагалі питання щодо оплати праці кліру в XIX ст. було вкрай тонким та делікатним. З посиленням уніфікаційних імперських тенденцій в православній церкві, на тлі розвитку капіталістичних, товарно-грошових відносин в Російській імперії, не поодинокими стали прецеденти, коли духовенство, зосереджуючись на земельних і матеріальних проблемах, часто нехтувало своїми безпосередніми обов'язками, не прагнуло до підвищення свого авторитету серед парафіян. Це обумовило поступове розчарування населення в інституті церкви, що призвело до зміни її ролі не тільки в суспільстві, а й у свідомості населення на початку XX ст.

Джерела та література

1. Archiwum gównego Akt Dawnych w Warszawue. – Zespoi 302/II. – Sygnatura 13. Doghody i rozchody cerkwi. (1894-1902).
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т., 5 кн. – Т. III.: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. – Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. – Репринтне видання. – К.: Видавництво Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – 399 с.
3. Георгиевский Евлогий, митр. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Матухиной. – М.: Московский рабочий, ВПМД, 1994. – 621 с.
4. Горбань Г.В. Свято-Покровський Собор (Александровск – Запорожье): Исторический очерк. – Запорожье: Интербук, 1991. – 60 с.
5. Державний архів Запорізької області. – Ф. Ф-19. – Спр. 65. Ведомость об Успенской церкви (1900–1912 гг.). – 48 арк.
6. Державний архів Запорізької області. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 27. – О введений в действие постановлений о земских учреждениях (1865–1868 гг.). – 71 арк.
7. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті нашого народу. – Берлін: РБ., 1940. – 70 с.
8. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. XXV–XXVIII.
9. Извлечение из отчета Ober-прокурора Святейшего Синода за 1866 год // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 8, 18 февраля. – С. 264–276.
10. Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 2. – Варшава, 1933.
12. Степаненко Г. Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 - лютий 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С.45-65.
13. Трипольський В., свящ. Невыгоды для сельского духовенства от занятий земледелием // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 14, 15 июля. – С. 72–80.

Шугалева И. М. Экономическая обеспеченность православного духовенства Украины в современный период

В статье проанализированы уровень финансовой поддержки со стороны государства, уровень обеспечения клира земельными наделами и различные аспекты материальной поддержки православных священников в Украине в современный период. Акцентировано внимание на силе российского имперского вмешательства в церковную жизнь Украины.

Ключевые слова: православное духовенство, православная церковь, экономические отношения, современный период.

Shugalyova I.M. Economic material well-being of orthodox clergy of Ukraine in a modern period

In the article analyses level of sponsorship from the side of the state, level of providing of clergy the landed parcels of land and different aspects of material support of orthodox priests in Ukraine in a modern period. Accent attention on Russian impairs pressure in church life in Ukraine.

Key words: orthodox clergy, Orthodox Church, economic relations, modern period.

УДК 94:336.711(477.6)“18/19”

В. М. Стойчев

**ДЕРЖАВНИЙ БАНК НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ДРУГИЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Автор розглянув у даному дослідженні діяльність Державного банку на Півдні України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Автор дослідив історію становлення та розвиток банківської мережі Державного банку на Півдні України. На основі виявлених архівних документів про діяльність відділень Державного банку автор розкриває невідомі сторінки історії розвитку банківської справи на Півдні України. Стаття розрахована на істориків, краєзнавців і всіх, кого цікавить становлення банківської справи в Україні.

Ключові слова: Державний банк, комерційні банки, операції, кредит, застава.

Головним елементом банківської системи пореформеної Росії був Державний банк. На сьогодні неможливо, напевно, охарактеризувати його діяльність тому, що на різних етапах свого розвитку кредитна система Росії була не однакою. Державний банк був інструментом економічної політики російського уряду, тому його діяльність була суперечлива, як і ця політика. В регіонах її запроваджували контори та відділення банку.

Контори банку були керовані управляючими чи директорами та безпосередньо підпорядковувалися правлінню банку, якому надавали щотижневі, щомісячні та щорічні звіти про свою діяльність. Поступово розширювалася мережа відділень банку. Вони створювалися у тих містах, де керівництво банку вважало за потрібне. Завідував відділенням управляючий або голова казенної палати. Кожне із відділень мало свій перелік операцій у залежності із місцевими умовами, але згідно із затвердженим статутом банку.

Банку дозволялося проводити наступні комерційні операції: облік векселів та інших зобов'язань, надання позик та прийом вкладів на різний термін, переведення грошей у ті міста, де діяли відділення банку та за кордон. Також банк продавав та купував різні коштовності, державні папери за свій рахунок, надавав депозитні квитанції [1, с.923]. Із інтенсивним розвитком торгівлі та промисловості перелік операцій поступово розширювався.

У 1894 році було видано новий статут Державного банку, основний капітал збільшено до 50 млн. крб. та значно розширено перелік операцій. Банк надавав позики на потреби сільського господарства під соло-векселя, хліб та інші продукти, на купівлю сільськогосподарських машин та знарядь праці, на позики тим підприємствам, які їх виробляли, та для розвитку окремих галузей сільського господарства. Він також продавав та купував іноземну валюту, видавав переводи та акредитиви на закордонні міста та позики під заставу хлібних вантажів при підтримці залізниці [2].

За розрахунками І.Ф. Гіндіна, протягом 1866-1875 років Державний банк направляв на кредитування народного господарства 28 відсотків своїх комерційних ресурсів. Наступного п'ятиріччя доля господарчих кредитів банку зросла до 53 відсотків. За 1880-1885 рр. вони зросли до 63 відсотків, залишаючись на цьому рівні ще п'ять років [3, с.45].

Збільшення обсягів кредитування народного господарства Державним банком відбувалося в момент швидкого зниження ділової активності акціонерних комерційних банків, які на той час не були зацікавлені у фінансуванні торгівлі та промисловості.

Кредитування промислових підприємств Державним банком не було комерційною операцією, розрахованою на великі прибутки, і клієнтами банку були не тільки прибуткові підприємства. Навпаки, це були підприємства, що мали фінансові труднощі або знаходились на межі банкрутства. Серед них були старі металургійні підприємства, власники яких зазнали невдач, і насамперед поміщики, яким надавалися довгострокові позики під заставу землі [4, с.119].

Характерно, що позики поміщикам-землевласникам суто сільськогосподарських маєтків були виключним явищем. Так, в 1877 р. банком була надана позика поміщику Таврійської губернії, землевласнику 7800 дес. землі, графу Віктору Канкрину у розмірі 100 тис. крб. на два роки. В 1880 р. –